

УДК 903.22-055.2“637”

Пустовалов С. Ж.

ЗБРОЯ В ЖІНОЧИХ ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Статтю присвячено розгляду жіночих поховань катакомбної спільноти із зброєю. Обґрунтовано висновок про те, що зброя в жіночих похованнях є ознакою певного соціального статусу в цьому суспільстві.

Ключові слова: поховальний обряд, доба бронзи, зброя, жінка, соціальний статус.

Війна, полювання – це завжди чоловіча сфера діяльності в усіх суспільствах. Від народження хлопців готували володіти зброєю. Недарма в Месопотамії в давнину хлопчику, який тільки народився, в праву руку давали кинджал [1]. Проте в історії відомі випадки, коли жінки також бралися за зброю. Артеміда, богиня полювання в давніх греків, завжди зображувалася з луком та стрілами. Савроматська дівчина не могла вийти заміж до того, поки не вбивала хоч одного ворога [2, IV, с. 117]. Серед скіфських поховань у Північному Причорномор'ї 29 % жіночих могил містили зброю [3, с. 70]. Навіть у сарматів кількість жінок із зброєю є меншою, ніж у скіфів – 20 % [4]. Треба відмітити, що в жіночих похованнях скіфів та сарматів не знайдено важку зброю. Трапляються лише лук та стріли, інколи – дротики. До того ж це поховання молодих жінок, майже дівчат. Усе це справедливо розглядається як відображення наявності в цих народів інституту вікових класів. У таких похованнях зброя виступає за своїм прямим призначенням. Якщо в скіфів та сарматів зберігаються вікові класи, то можна передбачати їх наявність й у більш ранній час у степового населення Північного Причорномор'я. Перевіримо це припущення.

Жіночі поховання зі зброєю дуже рідко трапляються серед катакомбних поховань доби ранньої бронзи півдня України. Загалом їхня кількість є меншою 1 %. Розглянемо їх.

Поховання походять з правого високого берега середньої течії р. Молочної біля м. Молочанська Запорізької області.

1. Село Жовтневе. Курган 3. Поховання 3. Розташовувалося на відстані 4,2 м на північ від «0». Шахта діаметром 1,05 м. Дно її на глибині 3,75 м від «0». Вхід розмірами 0,7 x 0,4 м. Камера розмірами 2,2 x 1,7 м. Висота склепіння – 1,0 м. На склепінні збереглися сліди знарядь праці, які використовувалися для спорудження катакомби, завширшки 2,2 см. Вхід у камеру закритий вапняковою плитою з обробленими краями. Плита розмірами 0,5 x 0,2 x 0,35 м. Кістяк жінки віком 30–40 років⁴ лежав випростано на спині головою на схід. На кістяку простежено сліди вохри. Очні западини були заповнені глиною. За 0,2 м від правої руки на північ лежало бронзове вістря. Це місце було густо посипане вохрою. На дні камери зберігся тлін від підстилки, поверх якої був шар якоїсь талькової суміші. Можливо, це були залишки необпаленої посудини (рис. 1, 1).

Опис знахідок. Вістря бронзове, виготовлено з чотиригранного дроту. Довжина – 6,5 см, товщина – 0,5 см. Простежено також залишки дерев'яної рукоятки [5, с. 154].

⁴ Антропологічні визначення статі померлих подано за каталогом антропологічних колекцій відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

2. Село Заможне. Курган 7. Поховання 2 розташовувалося на відстані 10 м на північ від «0». Шахта розмірами 1,3 x 1,25 м і завглибшки 2,1 м. Глиняний заслін такої конструкції: спочатку вхід був закритий очеретяною циновкою, а потім придавлений шаром глиняної обмазки завтовшки 10–15 см, на якій збереглися сліди циновки. Вхід овальної форми в камеру був у долівці шахти, його розміри: 0,65 x 0,45 м. Камера розмірами 2,25 x 1,9 м, глибина – 3,22 м від «0». Висота склепіння – 1,1 м. На дні сильно потривожений гризунами лежав кістяк літньої жінки (60–70 років) (у звіті написано: «чоловік?»). За головою похованої, у норі, виявлено бронзовий наконечник стрекала-дротика (довжина – 3,3 см, перетин квадратний – 0,5 см). Біля голови, ближче до входу, стояли залишки дерев'яної чаші діаметром близько 12 см. Кістяк лежав на підстильці. На колінах і біля суглоба правої руки – плями вохри. За головою – шматок вохри, що розсипався, і шматок крейди. На обличчі похованої виявлено повне моделювання. Воно було виконане із сіруватої речовини. Очі прикриті, нижні віка припухлі, ніс орлиний, губи виражені нечітко, мабуть, підгорнуті. На носі і на правій щоці – залишки червоної фарби. На чолі – дві поперечні червоні смуги. На вилицевих кістках – також сліди розфарбування [5, с. 156] (рис. 1, 2).

3. Село Заможне. Курган 13. Поховання 4. Впущене в другий насип. Розташовувалося на відстані 5,5 м на північ від центру. Діаметр шахти на рівні впуску становив близько 0,9 м, а по дну – 1,45–1,50 м. Глибина дна – 1,35 м від рівня впуску. Ширина входу становила 0,4–0,5 м. Склепіння обвалене. Вхід у камеру був заставлений середньою частиною трьохчастинного дерев'яного колеса, від якого на дні камери збереглася одна половинка без маточини. У цій частині було зроблено отвір діаметром 3 см. Зверху колесо заслону було обмазане грузлою глиною, на якій збереглися відбитки дерев'яного заслону. Камера була розмірами 2,2 x 2,15 м. Склепіння завалене. Кістяк жінки віком 30–40 років лежав на спині випростано головою на південний схід. Права рука трохи зігнута в лікті. Голова, можливо, була відділена від шиї. Череп модельований. Збереглися глиняні очниці-конуси з імітацією закритих очей. За черепом біля стінки стояла посудина. Друга посудина – проти лівого плеча, також біля стінки. Кістяк лежав на спеціальній підстильці, від якої зберігся коричневий тлін. По всьому дну камери відзначено відбитки волокон білого кольору. Дно ліворуч від кістяка пофарбоване вохрою. Пляма великих розмірів, безформна. Ще одну пляму вохри зафіксовано біля стінки, ліворуч від

стіп кістяка. Дно камери рівне, глибина – 2,05 м від рівня впуску.

Опис знахідок. 1. Посудина ліпна плоскодонна. За формою нагадує біконічну миску. По ребру – два ряди насічок, по шийці – три ряди прокреслених ліній. Від ребра по стінках прокреслені вниз трикутники, заштриховані рівнобіжними лініями. Висота посудини – 7,9 см, діаметр вінець – 14,4 см, діаметр дна – 6 см. 2. Посудина плоскодонна з округлими боками і прямими вінцями. Шийка і придонна частина посудини прикрашені рівнобіжними рядами прокреслених ліній. Від шийки на плічка спускаються трикутники, заштриховані лініями. Між трикутниками – неглибокі круглі вм'ятини. Висота посудини – 7,5 см, діаметр вінець – 7,5 см, діаметр тулуба – 9,4 см, діаметр дна – 4,1 см [5, с. 158] (рис. 1, 3).

4. Село Виноградне. Курган 1. Поховання 7. Розташовувалося на південь від центру кургану. Впущене камерою до центру кургану. Шахта прямокутна із заоваленими кутами, розмірами 1,8 x 1,15 м, глибиною долівки 2,5 м. Шахта орієнтована по лінії північ–південь. У долівці шахти вирито прямокутний пандус, дно якого знижувалося до камери, що містилася в північній стінці шахти. Камера під'ятикутної форми, розмірами 1,9 x 1,2 м, глибиною долівки 3,42 м. Орієнтована по лінії захід–схід. На долівці, на деревній підстильці, було виявлено трьох небіжчиків. У центрі головою на захід, на лівому боці лежала жінка віком 25–35 років, її ноги були слабо зігнуті, права рука лежала поперек тулуба, ліва – вздовж тулуба. Поруч із небіжчицею лежало двоє дітей: навпроти неї та біля її ніг. Одна дитина – на правому боці слабо зігнута, друга – випростано на спині, обое головами на захід. У похованні відмічено вохру. Біля небіжчиків виявлено дві свинцеві підвіски, кільце з кістки, гальку, намисто з риб'ячих хребців та два кременевих вістря стріл [6] (рис. 2, 1).

5. Село Виноградне. Курган 19. Поховання 8. Виявлено придонну частину поховальної камери овальної форми, розмірами 2,20 x 1,45 м, завглибшки 1,1 м. По центру камери не в анатомічному стані знайдено залишки трьох людей: жінки 25–35 років та двох дітей – 11–12 років та 8–9 років. Померлі лежали так, що їхні черепи розташовувались на схід від кісток. Тобто імітувалося положення небіжчиків головами на схід. На долівці камери зафіксовано вохру. Нижче від кісток жінки знайдено три кременевих вістря стріл [7] (рис. 2, 2).

Подібні поховання із зброєю виявлено в межах річки р. Молочної та Дніпра. Одне поховання інгульського типу було досліджено біля с. Менчури (курган 1, поховання 31). Жінку 40–45 років супроводжував пращний камінь [8].

Основне поховання 3, кургану 3 біля с. Балки також містило жіночий кістяк, який супроводжувався кам'яною сокирою. За визначенням жінка мала вік 55–65 років [9].

Ще одне жіноче поховання з реманентом для зброї виявлено в Північному Криму. У похованні 6 кургану 2 біля с. Целінне кістяк дорослої (*adultus*) жінки супроводжувався двома випрямлювачами дрєвків стріл [10].

Як бачимо, всі жінки дорослі. Чотири з них мають вік *adultus* (25–35 років), дві – *maturus* (30–45 років), дві – *senilis* (55–70 років). Тобто вони належать до різних вікових класів. У двох випадках жінок супроводжують кременеві вістря стріл, у трьох випадках – предмети, пов'язані з бойовою колісницею. У двох випадках це бронзові наконечники стрекал, а в одному – заклад входу до камери у вигляді центральної частини колеса, прашний камінь, випрямлювачі стріл та сокира.

Вістря стріл за аналізом контексту знахідки належать дорослим померлим (жінкам). Разом з ними поховані й діти. Поховання здійснені одночасно. Вістря лежать не в сагайдаках, а біля ніг покійних. Припустити, що ці предмети, знайдені в похованнях, відбивають прижиттєві заняття померлих, важко. Зазвичай поховання дітей тяжіють до могильників знаті катакомбного суспільства. Про високий жрецький статус цих жінок свідчать і моделювання черепів у трьох похованнях.

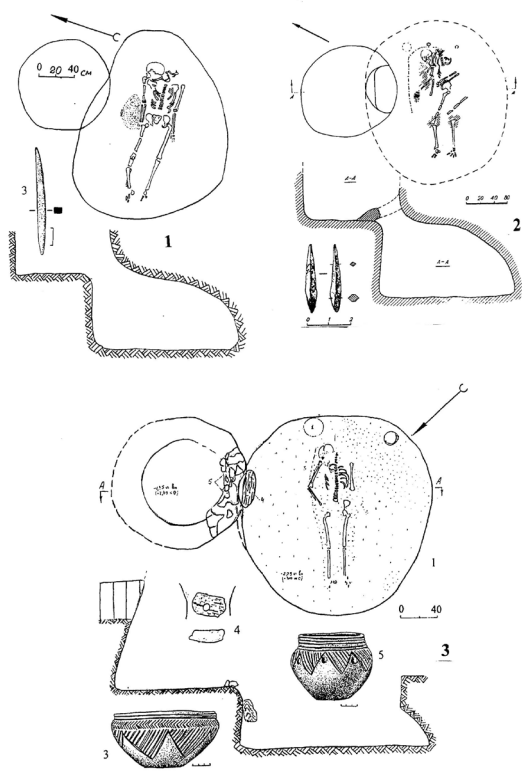

Рис. 1. Матеріали поховань: 1 – к. 3, п. 3, Жовтневе; 2 – к. 7, п. 2, Заможне; 3 – к. 13, п. 4

Наявність у похованнях предметів, пов'язаних з колісницями, ще менше асоціюється з прижиттєвими заняттями похованих жінок. Правити колісницями могли лише досить треновані чоловіки. Бойові сокири та пращі є також найяскравішими ознаками чоловічих поховань. Таким чином, перед нами символічний інвентар, який, на нашу думку, відбиває станову, досить високу приналежність померлих. Поховані в описаних могилах жінки, можливо, були представницями станів колісничних (поховання з вістряма стрекал та колесом), воїнів (поховання зі зброєю) та зброярів (поховання, де було виявлено випрямлювачі). Можливо, вони були або дружинами, або дітьми представників цих станів. Про статусний характер подібних речей свідчать і великі металеві бляхи у двох пізньоямних дитячих похованнях з Миколаївщини, адже їх переважно знаходять у чоловічих похованнях [11].

Отже, для чоловіків наявність у похованнях певного інвентарю може відбивати прижиттєві заняття померлих, тоді як для жінок (особливо знаті) вони можуть бути лише статусними предметами, які свідчать про їх приналежність до певних соціальних станів. Таким чином, вікові класи не простежуються для населення катакомбної спільноти, принаймні для інгульської культури.

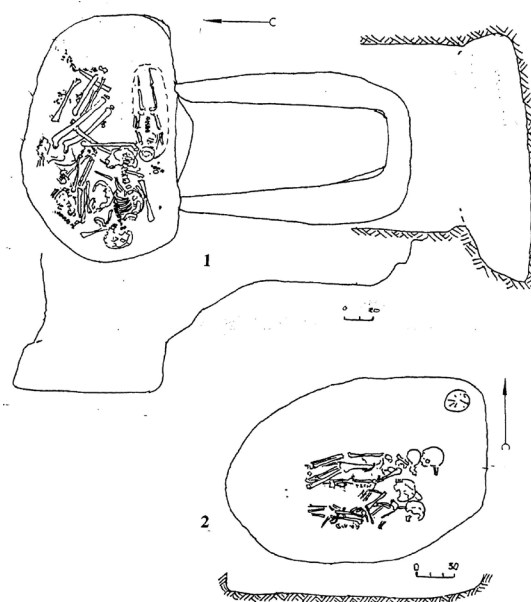

Рис. 2. Матеріали поховань: 1 – к. 1, п. 7, Виноградне; 2 – к. 19, п. 8

Список літератури

1. Гласснер Ж. Ж. Месопотамия / Жан-Жак Гласснер. – М. : Вече, 2012. – 446 с.
2. Геродот История : в 9 кн. / Геродот. – Л. : Наука, 1972. – 599 с.
3. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV–III вв. до н.э. / Екатерина Петровна Бунятян. – К. : Наук. думка, 1985. – 225 с.
4. Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / Константин Федорович Смирнов. – М. : Наука, 1964. – 379 с.
5. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / Сергій Жанович Пустовалов. – К. : Шлях, 2005. – 412 с.
6. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 году / Ю. Я. Рассмакин, В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустовалов [и др.]; НА ИА НАНУ. – Ф.Е. 1982/2. – 96 с.
7. Отчет Запорожской экспедиции за 1983 г. / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин [и др.]; НА ИА НАН Украины. – Ф.Е. 1983/1. – 124 с.
8. Отчет Запорожской экспедиции за 1976 г. / В. В. Отрощенко [и др.]; НА ИА України. – Ф.Е. 1976/6. – 86 с.
9. Звіт про розкопки Запорізької експедиції в 1971 р. / В. І. Бідзіля, В. В. Отрощенко, Е. В. Яковенко [та ін.]; НА ИА НАНУ. – Ф.Е. 1971/24. – 214 с.
10. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г. / В. Н. Корпусова [и др.]; НА ИА НАНУ. – Ф.Е. 1978/12. – 78 с.
11. Черняков И. Т. Металлические украшения с пуансонным орнаментом ямной и катакомбной культур / И. Т. Черняков, В. И. Никитин // Советская археология. – 1988. – № 4. – С. 26–36.

S. Pustovalov

WEAPON IN WOMEN'S GRAVES OF THE CATACOMB COMMUNITY

The focus of this article is on discoveries of arms in burial places of women during the Bronze Age Catacomb community. Such burials of women together with weapon are well-known for Scythians and Sarmatians. Over a period of these cultures young women and girls were buried. Arms were specific for these types of burials. Burials exclusively contained bows, arrows, and javelins. In total, the portion of such burials is from 20 to 29 %.

The burials of women with weapon were discovered within the Catacomb archaeological community as well, and almost all arms were made during the Ingul culture period. Most of the burials originated from the area of the middle course of the Molochna river, where the largest social center of Catacomb community was found. Arms items include arrowheads, sling-stones, parts of chariot, stone axes, and arrow shaft straighteners. The age of buried women varied significantly. In the burial there were old women and young girls. Four of them were from 25 to 35 years old, two 35–45, and two were 55–70 years old. Thus they present various age groups.

Contextual analysis of the found arms items does not allow to make a conclusion on having the arms in such burials for intended use. Very often women were buried together with children. The women's constitution and muscular system do not indicate that they had steered a chariot. It is assumed that the arms in the burials present crafts during the lifetime of women who died a severe death. Both arms and other parts of the ritual, as well as findings (modelling, prickers, wheels in harness, filling up or mounds) indicate a high social status of the buried persons rather than crafting associated with the arms and participation in battles. It appears that such accessories in the burials had a symbolic meaning. In the author's opinion it marks a high birth status of the buried person.

Buried women, in above mentioned burials, may have belonged to the charioteer estate (where edges of prickers and wheel had been found), warriors estate (catacombs with arms), and armorers (where arrow shaft straighteners were found). They may have been wives or children of the representatives of those estates.

Keywords: burial customs, Bronze Age, weapon, women, social status.

Матеріал надійшов 06.03.2016